

Warunki skuteczności wykorzystania fotografii w edukacji

Celem opracowania jest: (1) ukazanie istotnych czynników determinujących skuteczność wykorzystania fotografii w edukacji na tle ogólnych ustaleń dotyczących podstawowych prawidłowości uczenia się i nauczania oraz (2) określenie podstawowych warunków sprzyjających najlepszemu zastosowaniu fotografii wynikających z jej specyfiki jako środka dydaktycznego.

Czynniki te zaprezentowano z uwzględnieniem przyjętego w literaturze przedmiotu podziału na dwie grupy zwane: podmiotowymi (wewnętrznymi) i pozapodmiotowymi (zewnętrznymi), których rola została zbadana w różnym stopniu. Omówiono je z perspektywy istotnych dla zwiększenia skuteczności oddziaływania fotografii w edukacji ustaleń z zakresu klasycznych badań w obszarze psychologii rozwoju i dydaktyki z uwzględnieniem swoistych cech fotografii.

Uwarunkowania podmiotowe

Ta grupa czynników, zwana także właściwościami ucznia, obejmuje przede wszystkim czynniki związane z ogólnym rozwojem (tzn. rozwojowe) oraz cechy indywidualne ucznia, takie jak: płeć, wiek, zdolności specjalne, zainteresowania, motywacja. Ich rola w odniesieniu do skuteczności działań edukacyjnych obejmujących wykorzystanie fotografii jest zróżnicowana. Podczas stosowania fotografii w edukacji powinno się uwzględniać poziom rozwoju uczniów, a zwłaszcza poziom rozwoju myślenia, zdeterminowany na ogół wiekiem.

Fotografia to szczególny rodzaj obrazu, a obrazy stanowią jedną z podstawowych reprezentacji świata wykorzystywaną w procesach poznawczych, de facto ontogenetycznie wyprzedzającą reprezentację werbalną¹. Aby zrozumieć wpływ obrazu, a więc i fotografii, na proces przyswaja-

doktor, jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół fenomenu fotografii i możliwości jego wykorzystania w dydaktyce. Miejsce pracy: UAM, Wydział Studiów Edukacyjnych – Zakład Edukacji Artystycznej; PP, Wydział Edukacji Artystycznej. Publikacje: *Fotografia w edukacji*, Libron, Kraków 2015; *Dziedzictwo audiowizualne w warsztacie badawczym historyka i procesie dydaktycznym*, IPN, Poznań 2015; Recenzja książki François Sulages (2007) *Estetyka fotografii. Strata i zysk*, TAIWPN Universitas, Kraków, w „Neodidagmata” 2008, s. 205-207.

» 1 Por. M. Jagodzińska, *Obraz w procesach poznania i uczenia się*, WSIP, Warszawa 1991, s. 3.

nia wiadomości i wykorzystać go w celu polepszenia wyników nauczania i uczenia się, niezbędne jest ukazanie specyfiki funkcjonowania obrazów w procesach poznawczych.

Nawiązując do teorii Jeana Piageta, jednego z najwybitniejszych badaczy rozwoju poznawczego, działalność intelektualną człowieka można opisać jako trzy podstawowe rodzaje myślenia, są to: (1) myślenie sensoryczno-motoryczne (zmysłowo-ruchowe) charakterystyczne dla wczesnych faz rozwojowych, (2) myślenie konkretno-wyobrażeniowe (charakterystyczne dla uczniów objętych wczesną edukacją szkolną), którego rozwój w dużym stopniu uwarunkowany jest koniecznością posługiwania się konkretem (obrazem), oraz (3) słowno-logiczne (charakterystyczne dla uczniów w okresie dorastania)². Etap późniejszy obejmujący lata od 11-15/16 to okres kształtowania się operacji formalnych, w którym czynności myślowe uczniów mogą stopniowo uwalniać się od konieczności posługiwania się konkretem (bądź jego wyobrażeniem i przypomnieniem konkretnie wykonanych działań) i uniezależnić od niego. Można powiedzieć, że wykorzystując oddziaływanie obrazu (fotografii) dla zwiększenia skuteczności uczenia, należy uwzględnić etap rozwoju myślenia ucznia (odbiorcy), a więc specyfikę struktur poznawczych (do kwestii tej nawijemy w dalszej części rozważań). Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia, najbardziej wskazane byłoby stosowanie fotografii w edukacji uczniów znajdujących się na poziomie myślenia konkretnego i faz wcześniejszych, co nie wyklucza zasadności jej wykorzystania także wobec (uczniów) osób znajdujących się na wyższych etapach rozwoju myślenia.

Ponadto na wyniki procesu uczenia się mają wpływ także zdolności specjalne, czyli takie, które wpływają na sposób spostrzegania i zapamiętywania materiału. Najbardziej podstawowe rozróżnienie dzieli ludzi na dwa typy: wzrokowców i słuchowców. Wiąże się to z preferencją „kanału”, poprzez który przyswajany jest materiał. Środki dydaktyczne określane jako audiowizualne (m.in. fotografia) przystosowane są do wykorzystania tych właśnie zdolności.

Rola zainteresowań nie sprowadza się tylko do selektywnego odbioru i wybiórczych spostrzeżeń. W procesie uczenia się zainteresowania oddziałują we wszystkich obszarach rozwojowych, różnicując także skuteczność przyswajania wiedzy w zależności od płci.

Badania ukazują, że płeć nie stanowi czynnika, od którego zależą bezpośrednio wyniki uczenia się³. Wydaje się, że różnice w przebiegu tego procesu są efektem wtórnym mającym związek z odmiennością zainteresowań

i doświadczeń dziewcząt i chłopców, a także specyfiką toku ich rozwoju indywidualnego w pewnych obszarach (np. u dziewcząt szybciej rozwijają się zdolności społeczno-komunikacyjne, u chłopców motoryczne). Ilustracją tych różnic mogą być np. odpowiedzi uczniów dotyczące rodzajów fotografii, które najbardziej pomagają im w lepszym zapamiętaniu tekstu z podręcznika historii. W przypadku dziewcząt są to przede wszystkim sceny rodzajowe, podczas gdy u chłopców sceny bitewne⁴.

Skuteczność nauczania determinują również tzw. czynniki motywacyjne, takie jak: (1) pracowitość, (2) zaangażowanie, (3) pilność, którym przypisuje się rolę rekompensującą niedostatki, np. w zakresie braku umiejętności usprawniających uczenie się (nieumiejętność organizowania materiału), pozostające między innymi w związku ze stylem pracy nauczyciela z uczniami⁵.

Uwarunkowania pozapodmiotowe

Ten zespół czynników dotyczy kwestii wiążących się z sytuacją, w której zachodzi proces uczenia się.

Pierwszą grupę stanowią czynniki związane z sytuacją uczenia się, gdzie szczególnie istotne są: sposoby zapoznawania się z materiałem przez ucznia oraz związane ze specyfiką przekazu tego materiału. Przyjmuje się, że najkorzystniejsze jest zapoznawanie się z materiałem przy udziale tych analizatorów, które zaangażowane będą później bezpośrednio w wykonanie czynności, w której dany materiał występuje. Istotne jest zagadnienie wzajemnego stosunku treści obrazowych i słownych. U małych dzieci dominuje spostrzeganie obrazowo-ruchowe, z wiekiem wzrasta znaczenie słowa. Stąd w edukacji młodszych dzieci w większym stopniu wykorzystuje się obraz (obowiązuje zasada: dużo ilustracji, mało tekstu), a następnie stopniowo wzbogacane są partie tekstu. Bardzo istotne są dbałość o łączenie obrazu i słowa w odpowiednich proporcjach w zależności od wieku ucznia i zwrócenie uwagi na to, aby określenia słowne obrazu pozostawały w stosunku do niego adekwatne i vice versa. Szczególne znaczenie dla skuteczności procesu edukacyjnego ma problem doboru ilustracji w podręcznikach. Powinny one odnosić się do najistotniejszych treści oraz wpłynąć na pobudzenie wyobraźni i kreatywności ucznia. Fotografia może ułatwić uczniowi uchwycenie złożonych uwarunkowań skomplikowanych treści, które w przypadku posłużenia się opisem mogłyby okazać się nadmiernie skomplikowane czy rozbudowane. Obraz jest zwięzły i dobitny, zatem nie tylko może być łatwiejszy do przyswojenia, ale też nieść dodatkowy prze-

» 2 Por. R. Vasta, M.M. Haith, S.A. Miller, *Psychologia dziecka*, przeł. M. Babiuch, WSiP, Warszawa 1995, s. 219-441. Na wyraźne tendencje rozwojowe w kształtowaniu myślenia pojęciowego wskazał także L. Wygotski, *Wybrane prace psychologiczne*, A. Brzezińska i in., PWN, Warszawa 2004, s. 118-158.

» 3 Z. Włodarski, *Psychologiczne prawidłowości uczenia się i nauczania*, WSiP, Warszawa 1974, s. 48.

» 4 K. Napierała-Rydz, *Fotografia w edukacji*, Libron, Kraków 2015.

» 5 Z. Włodarski, *Determinanty uczenia się*, [w:] Z. Włodarski, A. Matczak, *Wprowadzenie do psychologii. Podręcznik dla nauczycieli*, WSiP, Warszawa 1992, s. 137.

kaz emocjonalny i estetyczny, który może wpłynąć na jakość przyswojenia i odtwarzania materiału. Ważne jest, by fotografia była właściwie dobrana, aby specyfika tekstu narzucała wybór odpowiedniego obrazu.

Znacząca grupa czynników determinujących skuteczność oddziaływania edukacyjnego dotyczy osoby nauczyciela (sposobu, w jaki odgrywa on swoją rolę zawodową) i obejmuje przede wszystkim takie cechy jak: posiadanie autorytetu, uwzględnianie rozwoju uczniów i zainteresowanie nim, takt pedagogiczny, zdolności organizacyjne i wyobraźnia. Wśród tych czynników szczególnego znaczenia nabiera sposób komunikacji pomiędzy nauczycielem a uczniami (mający swoje źródło w cechach osobowości nauczyciela) w procesie nauczania (czasem określane jako czynniki interakcyjne). Ich wyjątkowe znaczenie daje się zauważyć zwłaszcza w przypadku wzbudzania określonego poziomu motywacji ucznia (do uczenia się) oraz w związku ze specyfiką i zakresem wyzwalania aktywności uczniów (w zależności od preferowanego przez nauczyciela stylu pracy z uczniami). Ważne, by fotografie spełniały istotną funkcję edukacyjną, by ich treść stanowiła przedmiot dyskusji z uczniami. Komunikacja nauczyciela z uczniami ma swoistą formę wynikającą z jej międzypokoleniowego charakteru. Pożądana w niej rola nauczyciela jako przewodnika i doradcy jest zdeterminowana umiejętnością jego otwartego i życzliwego dialogu z uczniami⁶.

Jak wynika z dotychczasowych rozważań, do najistotniejszych czynników decydujących o skuteczności wykorzystania fotografii w edukacji należą: uwzględnienie poziomu rozwoju uczniów, ich zainteresowań, motywacji, właściwy dobór fotografii (adekwatny do prezentowanych treści) oraz styl pracy nauczyciela z uczniami.

Przechodząc do określenia podstawowych warunków sprzyjających najlepszemu wykorzystaniu fotografii w nauczaniu, należy nawiązać do definicji fotografii. Fotografia rozumiana zarówno jako zjawisko, jak i jego konkretne przejawy (zdjęcia), jest wizualnym śladem rzeczywistości niosącym zróżnicowane (mniej lub bardziej złożone) informacje o określonych, minionych fragmentach tej rzeczywistości⁷. Zawiera potencjalne możliwości dwupłaszczyznowego oddziaływania na odbiorcę, obejmujące zarówno jego sferę poznawczą, jak i estetyczno-emocjonalną. Posługując się terminologią Rolanda Barthes'a, możemy określić je pojęciami *studium* i *punctum*⁸.

Studium określa obszar związany z kulturą ogólną. W wyniku istnienia studium i „zanurzenia go” w kulturze możemy odbierać zdjęcia jako

świadczenia polityczne czy historyczne, uczestniczyć w realiach i gestach utrwalonych na zdjęciu. Studium, tak jak kultura, wiąże się ze wspólnotą, przechodzi przez kod. Jest spotkaniem z fotografią według fotografa, z mitami wyposażającymi zdjęcie w funkcje: informowania, przedstawiania, zaskakiwania, nadawania znaczenia, budzenia pożądania.

Drugi czynnik, *punctum* przynależy do widza-spectatora, jest według określenia R. Barthes'a jego „prywatną raną”, o jednostkowej naturze, ponieważ znajduje swój punkt odniesienia w spostrzeżeniu lub doświadczeniu konkretnej jednostki. *Punctum* może się przejawiać na kilka sposobów, jako: pewna dwoistość, zdjęcia przypadkowe, współlistnienie kontrastowych elementów, może być też drobnym szczegółem, który tak zaskakuje widza, że pochłania całą jego uwagę lub odsyła go do jakiegoś osobistego doświadczenia, które w jakiś sposób wiąże widza z tym szczegółem. Celowe zestawienia, mające wywołać szok kontrasty, nie przynależą do *punctum*. *Punctum* nie jest kodowane, nie daje się nazwać i to stanowi miarę jego zdolności wzruszania. Każda fotografii ma *studium*, tylko w niewielu „odnajduje nas” – gdyż to jemu przypisana jest rola czynna – *punctum*.

Opisane powyżej właściwości fotografii (*studium* i *punctum*) warto wykorzystać w działaniach edukacyjnych. Wydaje się, że w procesie nauczania należy uwzględnić obie wspomniane właściwości, dyskusyjna jest jedynie kwestia ustalenia proporcji. W takim wypadku rozstrzygający byłby cel, w jakim wykorzystuje się fotografie. Jeśli celem byłoby działanie dydaktyczno-poznawcze, najbardziej istotny byłby aspekt *studium*, ponieważ niesie informacje faktyczne: jest obrazem pewnej konkretnej rzeczywistości. Studium można uznać za synonim źródła. Jeśli efekty działania poznawczego miałyby pozostać długotrwałe lub jako cel oddziaływania określono skutek wychowawczy, nacisk powinien być położony na *punctum*. Jest to jednak zadanie skomplikowane, tylko studium jest niezmiennie obecne w każdej fotografii. *Punctum* to właściwość fotografii nielicznych, w dodatku o specyficznym działaniu i całkowicie indywidualnej naturze, gdyż każdego widza-spectatora dotyka inne *punctum*. W tym miejscu fotografia może zmienić sposób funkcjonowania i z odnośnika do realnej rzeczywistości zmienia się w odnośnik do świata sztuki. *Punctum* może wiązać się z przeżyciem estetycznym, stanowiąc swoistego rodzaju zapalnik, początek gry, miejsce niedookreślenia, w którym zaczyna się wzajemne oddziaływanie dzieła sztuki i widza.

Stosując fotografię w procesie edukacyjnym, świadomie można wykorzystać tylko studium. Kwestia „zranienia” (przeżycia estetycznego) pozostanie w gestii każdego odbiorcy (ucznia). Można na nią wpływać jedynie pośrednio, poprzez dobór odpowiednich (zdaniem nauczyciela) fotografii. Najlepsze efekty dydaktyczne (ogólnorozwojowe) zostaną osiągnięte

» 6 Por. V. Julkowska, *Naprzeciw siebie. Komunikacja międzypokoleniowa na gruncie edukacji historycznej*, [w:] *Uczeń a nowa humanistyka*, red. M. Kujawska, Instytut Historii UAM, Poznań 2000, s. 105-113.

» 7 Por. K. Napierała-Rydz, *Fotografia w edukacji*, s. 71.

» 8 R. Barthes, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, przeł. J. Trznadel, Wydawnictwo KR, Warszawa 1996.

w wyniku oddziaływania zarówno na intelekt, jak i emocje oraz odczucia estetyczne. Będą one też najtrwalsze.

W intelektualnej analizie fotografii najbardziej pomocne wydaje się podejście hermeneutyczne. Przez stawianie kolejnych pytań (w sensie hermeneutycznym) umożliwia „wyłuskanie” ze zdjęcia określonych wiadomości, czyli potraktowanie go jako źródła wiedzy. W takim ujęciu fotografia stanowi pewien tekst, który musi być odczytany i zrozumiany, aby przekaz w nim zawarty stał się jasny i dostarczył informacji. „Zrozumienie” fotografii wydaje się jednoznaczne z rozpoznaniem w niej źródła wiedzy⁹. Dążenie do zrozumienia wymaga aktywnej postawy podmiotu poznającego – musi sformułować i postawić pytania; otrzymane na nie odpowiedzi to wiedza, którą ze zdjęcia możemy uzyskać. Jednakże fotografia niesie wartości, które wymykają się pojęciu wiedzy. W ten sposób ujawnia się jej „druga natura” – byt dzieła sztuki. Staje się ona doświadczeniem estetycznym, oddziałuje na zmysły, budzi emocje, co składa się na proces określany mianem przeżycia estetycznego.

Również w tym wypadku warunkiem pełnego przeżywania fotografii jako dzieła sztuki jest aktywność podmiotu. Dzieło sztuki oddziałuje na wyobraźnię widza poprzez – jak to ujmują Roman Ingarden – „miejsca niedookreślenia”, czyli to, co jest w dziele zaledwie zasygnalizowane przez autora; nie wszystkie właściwości dzieła sztuki znajdują się w stanie aktualności, niektóre z nich są w stanie potencjalnym. Aktywność odbiorcy polega na wypełnianiu, konkretyzowaniu „miejsc niedookreślenia”¹⁰.

Zatem warunkiem aktualizowania się potencjalności oddziaływania fotografii w procesie edukacyjnym jest aktywność odbiorcy (ucznia) oraz swoista aktywność nauczyciela polegająca na właściwym kontekście prezentacji fotografii (tj. odpowiedniego ich doboru względem omawianych treści), co wiąże się ze znajomością specyfiki wykorzystywanego medium.

Do mało zbadanych czynników determinujących skuteczność oddziaływania fotografii w edukacji należy profil kształcenia uczniów. Nawiązując do przeprowadzonego przeze mnie w Poznaniu (Liceum św. Marii Magdaleny) w latach 2009-2012 eksperymentu dydaktycznego, można przyjąć, że zarysowuje się szczególna potrzeba stosowania zdjęć w klasach o ścisłym profilu kształcenia. W wyniku tego eksperymentu, w którym zastosowano fotografie wzbogacające prezentację tematu „Kultura 20-lecia międzywojennego” dokonaną w formie wykładu przez nauczyciela historii (grupy eksperymentalne) bądź ich nie zastosowano (grupy kontrolne), okazało się m.in., że w przypadku uczniów z klas o profilu matematyczno-fizycznym

pomimo zastosowania fotografii wynik testu sprawdzającego przyswojone informacje jest niższy niż w klasie o profilu humanistycznym, w której zdjęć nie wykorzystywano¹¹. Rezultat ten może świadczyć o istotnej roli posiadanej już wiedzy (schematów poznawczych) warunkujących skuteczność uczenia się, na co zwraca uwagę wspomniany Jean Piaget¹².

Podsumowując powyższe rozważania, można powiedzieć, że skuteczność wykorzystania fotografii zależy przede wszystkim od:

1. jasnego sformułowania celu jej zastosowania (np. czy bardziej ma służyć zapamiętaniu określonych informacji, czy wywołaniu przeżycia estetycznego);
2. właściwego doboru fotografii, tzn. jej adekwatności w stosunku do prezentowanych treści;
3. znajomości specyfiki medium, jakim jest fotografia, przez nauczyciela; nauczyciel wykorzystujący fotografię jako środek dydaktyczny powinien mieć świadomość wieloznacznej natury fotografii, jej cech, które mogą mieć charakter walorów, lecz także zagrożeń (choćby dla obiektywności przekazu);
4. stylu pracy nauczyciela, w szczególności umiejętności komunikowania się z uczniami i wzbudzania aktywności poznawczej uczniów oraz sposobu konstruowania sytuacji edukacyjnej. ●

» 9 Analizę fotografii jako przedmiotu podlegającego interpretacji z różnych punktów widzenia: hermeneutycznego, semiologicznego, strukturalistycznego i dyskursywnego, przedstawił Piotr Sztompka w: P. Sztompka, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, PWN, Warszawa 2006, rozdz. V, s. 70-95.

» 10 R. Ingarden, *Wykłady i dyskusje z estetyki*, PWN, Warszawa 1981, s. 27-29, 239-244.

» 11 K. Napierała-Rydz, *Fotografia w edukacji*, s. 115-164.

» 12 J. Piaget, *Równoważenie struktur poznawczych: centralny problem rozwoju*, przeł. Z. Zakrzewska, PWN, Warszawa 1981.